

Kontakt mellom Telemark og Sydszkandinavia i sen vikingtid og tidlig middelalder

Telemark strekker seg fra Norges sydøst-kyst opp til høyfjellet på Hardangervidda (fig. 1), og består av flere dalfører adskilt av høye fjell. Dagens fylke (fig. 2) utgjør ikke i seg selv noen naturlig enhet, men elver og innsjøer forbinder dalene innbyrdes, et internt kommunikasjonssystem som deler Telemark inn i tre "kontakt-områder": Øst-Telemarksvassdraget med Tinnsjøbygdene, Gransherad og Sauherad; Vest-Telemarksvassdraget med de to grenene Bandak — Kviteseid og Seljord — Bø, to kontaktområder med felles møtepunkt i Norsjø og dermed direkte forbindelse over Skiensfjorden til kysten. Det tredje området, Fyresdal — Nisserdal, har via elvenettet forbindelse sydover til Øst-Agder.

Fylkets nordvestre "hjørne", Vinje og Rauland, er rene fjellområder med tilknytning både til Øst- og Vest-Telemarksvassdraget, mens kystbygdene Bamble og Eidanger utgjør egne enheter.

I en tid da sjøen var viktigste "veiforbindelse", hadde med andre ord Telemarks kystbygger direkte kontakt med omverdenen via sine havner i Eidanger, Bamble og Sannidal (Portør). De indre deler av fylket har fått sine impulser utenfra enten over havner i Øst-Agder via vannveiene til Fyresdal/Nisserdal, eller havner ved Skiensfjorden over Telemarksvassdraget og Norsjø. En mulig kontakt er også opp Numedalslågen fra Vestfold, først og fremst av betydning for Tinn-sjøbygdene.

Jeg vil her konsentrere meg om det egentlige Telemarksvassdraget som knytter sammen størstedelen av fylket, og de sydvestlige bygdene orientert mot Øst-Agder vil følgelig ikke bli diskutert.

De "nedre" delene av Telemarksvassdraget, bygdene rundt Norsjø med Solum, Gjerpen, Drangedal, Siljan og kystbygdene, var tidligere skilt ut som et eget område, Grenland, i motsetning til Telemark. Mens Telemark hadde trange, men skogrike daler og rene fjellområder, lå de beste jordbruksdistriktene i Grenland og det er her man finner den eldste bosetningen, blant annet med gravfunn fra før-romersk og romersk jernalder (Munch 1962). I Grenland, ved utløpet av Telemarksvassdraget mot kysten, ligger fylkets eldste by, Skien. Byen ligger ved to vann, Hjellevannet som danner avslutningen på Telemarksvassdraget, og Bryggevannet, endepunktet for Skiensfjorden — eller Skienselva, den har et ganske svakt fall ut i Frierfjorden. De to vannene er i dag forbundet med tre fosser, men disse var i forhistorisk tid neppe mer enn svake stryk eller strømmer, adskilt av øyer.

Ved nordenden av de to vannene, med klar handelsstrategisk beliggenhet, vokste byen Skien frem. Møteplass for ferdsel fra det indre av fylket med havn i Hjellevannet, og for tilreisende utenfra som kom opp fjorden og la seg til i havnen ved Bryggevannet. Stedet med de to havnene har klart tidlig hatt betydning — på 1100-tallet hadde den mektige Dagslekten sete på Bratsberg ved Skien og nonneklosteret på Gimsøy mellom de to vannene ble grunnlagt av denne slekten på

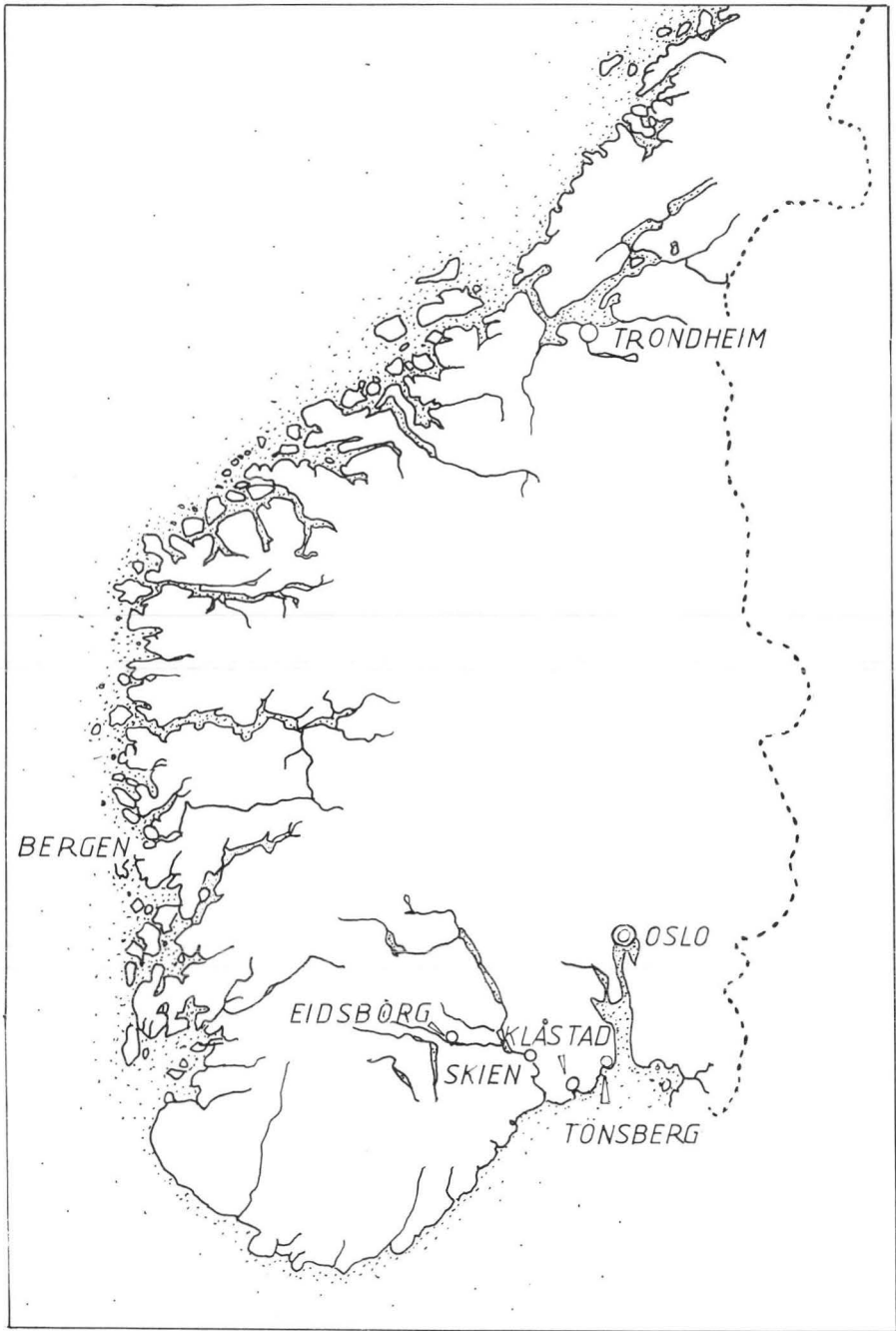

Fig. 1. Norge med Telemarks elvenett, Skien og Eidsborg.

samme tid. I løpet av de følgende århundredene viser kildene stedets posisjon som administrativt senter (Myrvoll 1983) og i 1358 fikk Skien byprivilegier som stadfestet borgernes rett til handel.

Som middelalderby har Skien arkeologisk vært lite påaktet, men i 1978 og 1979

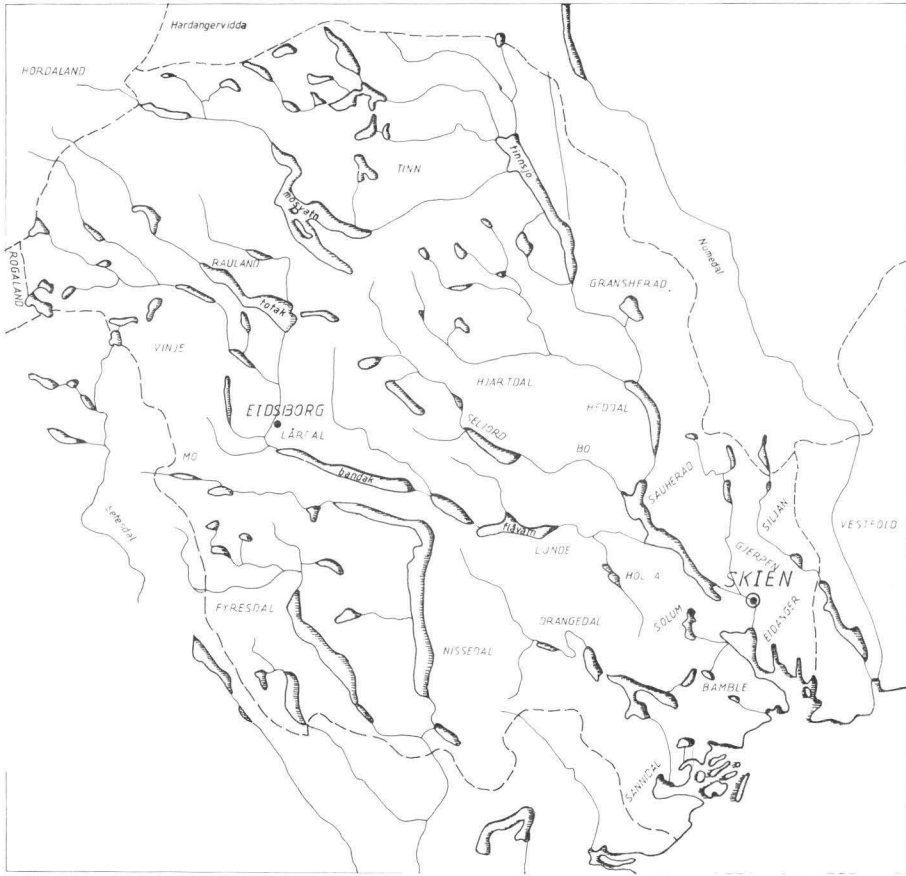

Fig. 2. Telemark fylke med de viktigste vannveiene.

ble det anledning til to større undersøkelser (fig. 3). Resultatene av de to gravningene er redegjort for annet sted (Myrvoll 1982a & b, 1983 og 1984) og jeg skal derfor ikke gå i detaljer om disse nå, men nøye meg med å si at utgravningene på Rådhusplassen i 1978 ga opplysninger om middelalderens havneområde, med sjøbod og utfyllinger fra 1300-tallet frem til våre dager (Myrvoll 1982a). Utgravningene på Handelstorget i 1979 var en større undersøkelse av bosetningslag i nærheten av det sted middelalderkirken antagelig hadde ligget, på en høy fjellknaus over havnen. Fjellknausen, som kom frem i dagen under utgravningen, delte vårt felt i to, med etter-reformatoriske utfyllinger på den steile sydsiden mot sjøen og bosetningslag på nordsiden av fjellryggen i en slak skråning ned mot den tidligere havnen (fig. 4). På grunn av forstyrrelser fra senere byggearbeider var de yngste intakte bosetningsrestene fra tidlig 1200-tallet og det ble avdekket kraftige tømmerbygninger (fig. 5) i tre faser tilbake til overgangen vikingtid/middelalder, deretter tre faser med rester av gjerder og bygninger i flettverkskonstruksjon (fig. 6). Disse siste fasene dateres til før tidlig 1000-tallet og tilhører altså vikingtidens slutt (Myrvoll 1984). Dateringen av bosetningslagene er basert på keramikk i de to øverste fasene og kammer først og fremst fra tømmerfasene (Myrvoll 1982c), samt det "samlete funnmiljøet".

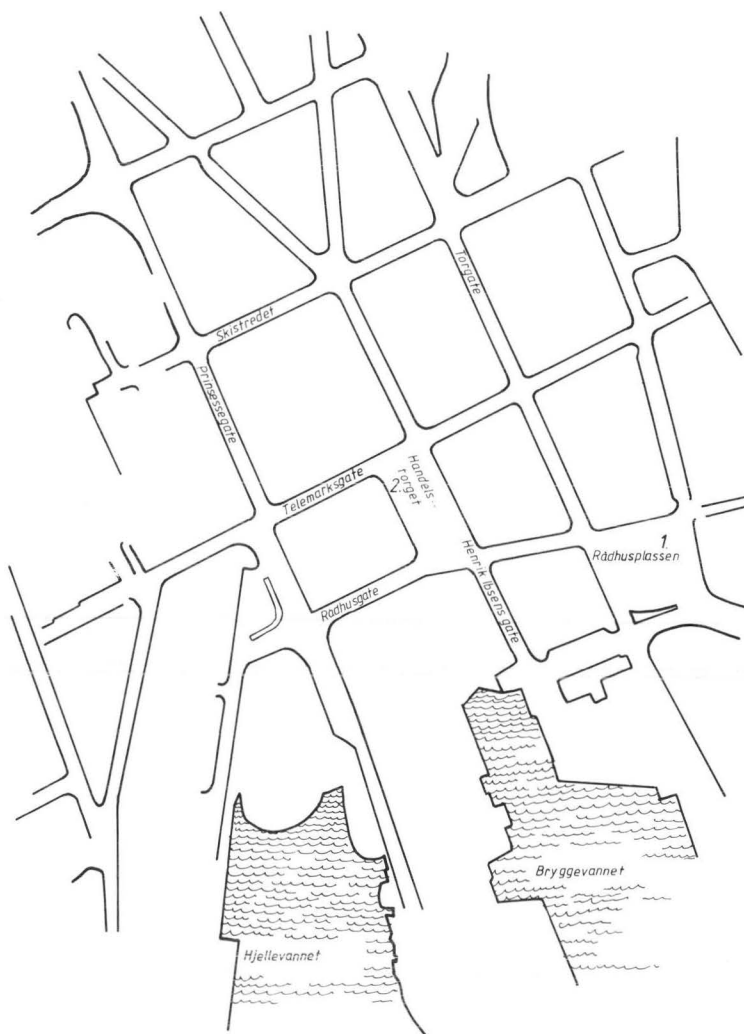

Fig. 3. Skien sentrum. 1. Utgravningsfeltet på Rådhusplassen 1978. 2. Utgravningsfeltet på Handeltorget 1979.

Gjenstandsmaterialet fra denne gravningen var enkelt og relativt lite sammenliknet med f.eks. resultatene fra de store bygravningene i Bergen, Oslo, Tønsberg og Trondheim. Keramikken er begrenset til de yngste tømmerfasene, skårene er små, det er få av dem og ingen kan rekonstrueres. Det øvrige materialet består av diverse tresaker og husgeråd, redskaper, lær-, og hornavfall, slagg, og et stort antall bryner. Brynestein forekommer i materialet gjennom alle bebyggelsesfasene, mens de øvrige funnene viser et klart skille mellom tømmer- og flettverksfasene, noe jeg skal komme tilbake til. Et såvidt sparsomt funnmateriale forteller, sett isolert, relativt lite om stedets karakter utover det faktum at man her har hatt en bebyggelse helt fra vikingtidens slutt med ulike virksomheter på forskjellige tidspunkt og med en viss kontakt til andre land, illustrert ved keramikken. Om

SKIEN
Handelstorget 1979

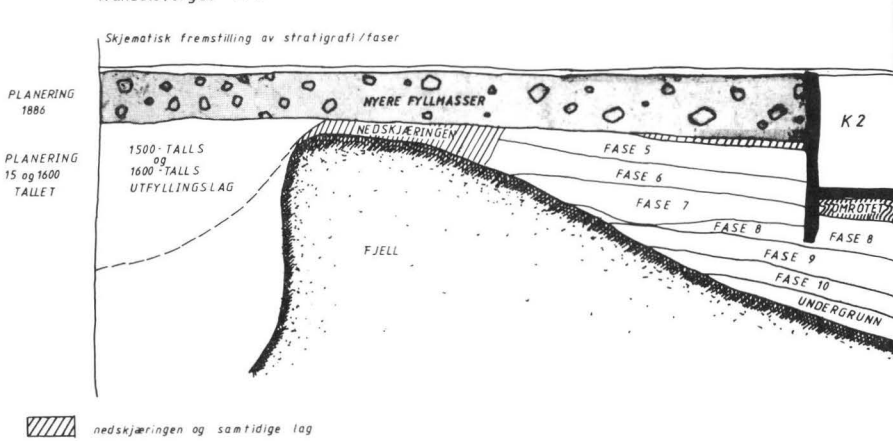

Fig. 4. Lagforholdene på Handelstorget. Skjematisk fremstilling.

man skal lære mer om stedets forutsetninger og funksjon, må det settes inn i en større sammenheng og det er et forsøk på dette som her skal legges frem.

La oss først se litt nærmere på funnmaterialet. I de tre flettverksfasene er materialet dominert av brynestein (fig. 7), vesentlig uten bruksspor. I tillegg til dette har man en del tønnestaver og -bunner og håndtak til en tine, saks og et par nåler av tre og horn, 4 garnfløtt av bark, et par skaft for redskaper og tre

Fig. 5. Bebyggelse i laftet tømmer fra 1200-tallet.

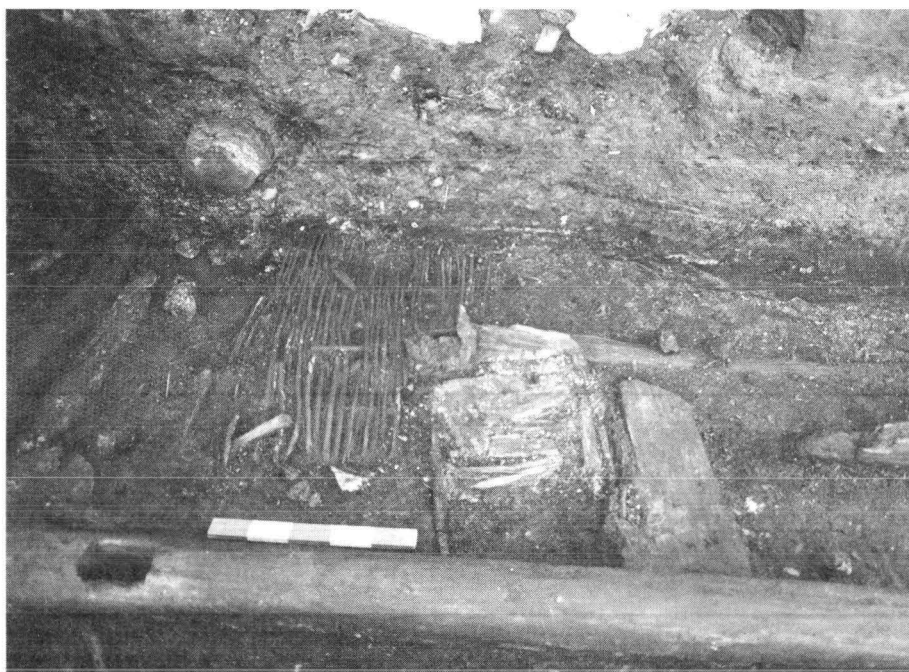

Fig. 6. Rester av flettverksbygning fra slutten av vikingtid.

mulige filer. I de to eldste fasene finnes en del læravfall og skofragmenter samt noen slaggbiter, men større mengder kommer først inn i den yngste av flettverksfasene. Her er også noen biter hornavfall. I tillegg til dette er det funnet båtresten — to bunntiljer — samt en skrue fra en båtbyggertvinge, og avfall fra dreining. Over den yngste fasen finnes også del av et kleberkar.

Med tømmerfasene kommer det inn større funnrikdom og variasjoner i materialet. Først og fremst gjelder dette gruppen husgeråd, hvor vi nå finner baksteheller, kleberkar og keramikk i tillegg til de tidligere gjenstandsgruppene. Tekstilredskapene omfatter nå vevtynger og spinnehjul, hornavfallet øker i mengde og vi får deler av og hele kammer. Læravfallet er større, og yngste fase har i tillegg både skomakerkniv og tre skolester direkte relatert til en tre-roms bygning. Det samme gjelder smedvirksomhet med slagg og metallrester funnet i og nær et stort hellelagt ildsted. Til slutt bør nevnes funn av perler og spillebrikker, samt 4 vektlodd. Brynestein finnes fra alle fasene i store mengder, de fleste uten bruksspor, det vil si emner.

Om vi ser på detaljene i dette sparsomme og enkle gjenstandsmaterialet, kan det allikevel fortelle oss en del om bosetningen på stedet. For det første er det påfallende at gjenstander som kan assosieres med jordbruk, f.eks. hakker, ard- og plogjern eller spader, ikke forekommer, til tross for godt jordbruksland i nærheten. Fiske derimot er representert, med et par garnfløtt og — i yngste fase — en fiskekrok. Andre virksomheter man kan slutte seg til ut fra gjenstandsmaterialet er lærarbeide, arbeide med horn og bein, og smedvirksomhet, tre aktiviteter som i de eldste fasene kan påvises ved en del avfall, senere (for to av dem) ved regulære verksteder. I tekstilarbeidet ser man en liknende utvikling fra de enkle redskapene

Fig. 7. Bryne og bryne-emne fra Handelstorget, Skien.

saks og beinnåler — benyttet f.eks. ved nålebinding — til mer avanserte veveredskaper i tømmerfasene. Og husgerådet følger opp med ulike former for kokekar, baksteheller og bl.an. en smørspade, i tømmerfasene, mens man i de elste lagene bare hadde rester av ulike laggete beholdere, som tønner og tiner.

Arbeider med tre kan også anes i en bit dreieavfall, og båtbygging er belagt ved redskap (båtbyggertvingen) og båtresten — både bunntiljer og nagler.

Vi har altså for oss et sted hvor man har drevet ulike virksomheter over et tidsrom som dekker vikingtidens siste og middelalderens første del — som heller assosieres med håndverk enn med primærnæringene jordbruk og fiske, fiske riktignok representert, men ikke i særlig stor grad. Virksomhetene på stedet kan dermed snarere betegnes som "sekundær-næringer", avhengig av tilgang på råmaterialer som bearbeides eller videreforedles. En produksjon av slike råvarer er det ikke belegg for på stedet.

Aktiviteten er konsentrert om en relativt tett bebyggelse, først oppført i flettverk, senere med kraftige tømmerbygninger. Med tømmerbygningene kommer klare indikasjoner på fast husholdning, hvor man til en viss grad har benyttet kokekar av kleber og keramikk, begge deler tilført fra andre distrikter. Og vi får en spesialisering av bebyggelsen — bygninger tilknyttet ulike funksjoner som vi ikke hadde i de eldste lagene. Med andre ord kan vi se en utvikling av stedet fra en enkel, ikke nødvendigvis permanent flettverksbebyggelse og funn som viser aktiviteter utenom primærnæringene, til en permanent solid tømmerbebyggelse som ramme om et mer regulert samfunn og aktiviteter bundet til faste bygninger. Det økonomiske grunnlaget synes imidlertid å være det samme som tidligere, basert på bearbeiding og videreforedling av tilførte råvarer, noe som forutsetter både et omland som sto for tilførsel av råvarer, og mottakere av de nye produktene. Altså en bosetning avhengig av omland og kontakter ut for å kunne fungere. I den forbindelse skal nevnes de mange bryne-ennene som er funnet i samtlige bebyggelseslag — de er ikke av lokal stein og dermed tilført utenfra. Da de heller ikke har vært i bruk i Skien, er varelager en nærliggende betegnelse for materialet, og funn i alle lag antyder at en transitthandel med denne varen kan ha vært en viktig faktor for bosetningens økonomi.

Med de naturforholdene man har i Telemark, er Skiens omland de delene av fylket som var tilknyttet elvenettet (fig. 2), den naturlige ferdselsveien, ikke bare landet umiddelbart rundt bosetningen. Vi må dermed regne med hele det egentlige Telemarksvassdraget, altså størstedelen av Telemark fylke som råvareprodusent og -leverandør, og med de ulike naturvilkårene har man fått et variert produktutvalg samlet ved elvenettets utløp.

Som allerede nevnt har Genlands-bygdene, spesielt rundt Norsjø, det beste jordbrukslandet og man må anta at disse bygdene har forsynt Skien (og deler av øvre Telemark) med det som måtte trenge av korn og andre matvarer. I tillegg til dette er bygdene særlig skogrike og tømmer har vært en viktig handelsvare fra Norsjøbygdene helt frem til våre dager. Det er ingen grunn til å tro annet enn at denne handelen har pågått gjennom hele middelalderen og muligens enda lenger tilbake i tid (Seierstad 1958). Grenland er også eneste distriktet i Telemark hvor lin kan dyrkes i særlig utstrekning, og dette er en vare man må regne med blant Grenlands produkter.

Kommer man utenfor Grenland er det andre naturressurser som har vært utnyttet. Gode beiteområder og lang beitetid gjør enkelte distrikter spesielt egnet for sauehold, og ull har antagelig vært produsert både i fjellbygdene og f.eks. Brunkeberg i Kviteseid og Høydalsmo i Lårdal (Kaland 1969). Fjellbygdene har man utnyttet til fangst. Fra bl.an. Frostatingsloven vet vi at Hardangervidda var almenning for omkringliggende fjellbygder, og ved Mårvatn, Kalhovdfjorden og Gøystvatn, nordvest for Tinnsjø, er det funnet rester av større fangstanlegg med system av gjerder og dyregraver (Martens 1982). Både huder, skinn og gevir har vært produkter fra disse fjellområdene. Fisket har vært godt, spesielt kjent var vannene i Rauland og Vinje (DN XV s. 126).

I en særstilling står jernproduksjonen. Utvinning av jern fra myrmalm har vært drevet i seterområdene og oppe på fjellet rundt fjellvann og myrer. Best undersøkt arkeologisk er Møsstrond, hvor man i en høyde av 1050 moh. har funnet rester av jernproduksjon i stor stil, med tilhørende fast bosetning (Martens 1972 og 1982). Det registrerte jernvinneområdet her dekker ca. 275 km² langs Møsvatns to sydlige armer, og produksjonsrester finnes i en tetthet av opp til 8—9 pr.km². Jernproduksjonen ble startet opp alt i 6. århundre, men hovedtyngden ligger i tiden mellom 950—1150 e.Kr. I begynnelsen av denne perioden ble en mer effektiv blesterovn tatt i bruk her, og beregninger viser at man må ha produsert mer enn 4 tonn jern pr.år på Møsstrond. Jernvinne av et slikt omfang synes i vårt område å være begrenset til Møsvatn selv om det også er spor av jernproduksjon ned mot Totak i Rauland, samt Hjerdalen og Håkådalen tilknyttet Vestfjorddalen i Tinn. Et større tilsvarende produksjonsområde er også lokalisert i Bykle-Vinjeheiene mellom Setesdal og Telemark.

Undersøkelsene ved Møsvatn viser at man utelukkende har drevet produksjon av råjern, som må ha vært fraktet til bygdene nedover i dalene for videre bearbeiding. I Telemark har man to gravfunn fra vikingtid tolket som "profesjonelle" smedfunn, i Skredtveid i Mo, og — mest kjent — Bygland i Mørgedal, Kviteseid. Begge disse funnene ligger i områder med god kommunikasjonsmessig tilknytning til de jernproduserende fjellbygdene, henholdsvis Bykle-Vinjeheiene og Rauland-Møsvatn.

Mens jernvinne har vært drevet i flere fjellbygder, i større eller mindre målestokk, kan Telemarks andre store industri begrenses til et lite område, nemlig Eidsborg i Lårdal, ved Bandaks vestende. I fjellet her ble det brutt brynestein i stort omfang, og produksjonen har pågått fra vikingtid helt frem til 1920-årene. Brynestein fra bruddene ved Eidsborg er funnet bl.an. i Kaupang (Mitchell et al. 1984; Resi 1981) og i Klåstadskipet ved Tjølling, C14-datert 800 ± 80 e.Kr. (Christensen 1978), og den har klart vært et meget viktig handelsprodukt fra dette distriktet. Jeg skal komme tilbake til brynehandelen og dens betydning senere.

Denne råvare-oversikten for Telemark viser da at man kan ha fått tilgang på fangsprodukter som huder, skinn og gevir fra fjellområdene, spesielt arkeologisk belagt i Tinn; råjern hovedsakelig fra Møsstrond, Rauland og Vinje, med eventuelle smedprodukter fra dalbygder som Mørgedal og Mo; ull fra fjellbygdene, Brunkeberg og Høydalsmo; brynestein fra Eidsborg; jordbruksprodukter, tømmer og lin fra Grenland. I tillegg kan nevnes det rike ferskvannsfisket i Rauland og Vinje, selv om dette nok mer hadde lokal betydning, og kystbygdens produkter som f.eks. salt fra Frierfjorden (Tveitane 1981) og laksefisket ved Gimsøy (Coll 1900). Elvenettet gjør alle produktene tilgjengelige i Skien, og stedet har en sentral plassering som oppsamlingssted for råvarer fra de forskjellige delene av Telemark.

En oppsamling av råvarer og eventuell videre bearbeiding forutsetter avsetningsmuligheter for produktene, en kundekrets eller et mottakerapparat. Skien kan med sin sentrale beliggenhet ha fungert som møteplass for vareutveksling Telemarksdalene imellom, men om dette var eneste funksjon, ville en markeds plass lenger oppe ved Norsjø være mer praktisk. Det som gjør Skien spesiell, er de to havnene, med lett adkomst fra kysten og skjermet beliggenhet. Møte- eller markeds plassen har derfor neppe fungert bare for Telemark, men også for folk som kom sjøveien fra andre distrikter.

I det arkeologiske materialet fra Skien er det først og fremst keramikken som kan gi opplysninger om hvilke distrikter man på denne måte hadde kontakt med — utenfor Norge. Keramikk-materialet er lite, skårene er små og begrenset til

middelalderfeltets to yngste tømmerfaser samt blandete lag over disse fra restene av en høy-middelaldersituasjon (Myrvoll 1982c). Til tross for den beskjedne størrelsen er imidlertid sammensetningen av materialet interessant. Foruten noen fragmenter av tysk tidlig "nesten-steingods" i de omrotete lagene, kan den glasserte keramikken sorteres i skår fra Andenne i Belgia, Scarborough og Grimston i England, fra Nederland og fra Syd-Skandinavia. De fleste skårene tilhører den siste gruppen. Dessuten er der et par små skår polykrom keramikk fra Saintonge. Vest-Europeisk blågrå keramikk er også karakteristisk, mens det grove, enkle svartgodset er vanskeligere å sortere. Skår av engelsk "shelly ware" er representert, antagelig produsert i North Lincolnshire, og en del skår av Østersjø-keramikk kan også skilles ut. Denne keramikken som man tidligere trodde var slavisk, men som nå har vist seg å være produsert på flere steder i Østersjøområdet, har en karakteristisk dekor med innrissete linjer og spiralfure på karveggen. Utformingen av rand og dekor på skårene fra Skien har en nøyaktig parallell i en del Østersjø-keramikk fra Sjælland i Danmark, blant annet fra utgravningene i Pedersborg og Roskilde, og det ble ansett for sannsynlig at skårene kom fra samme sted, det vil si at de var dansk-produserte. I et forsøk på å få dette nærmere bekreftet, eller eventuelt avkreftet, ble det gjort neutronaktiveringsanalyser av godset i Skien-skårene og på tilsvarende keramikk fra Sjælland, nærmere bestemt fra Pedersborg, Søborg, Næstved, Jernløsegård og Sct. Ibs i Roskilde. Analysene ble utført på Risø-laboratoriet ved Roskilde, og de foreløpige resultatene viser at Skienkeramikken i sammensetning ligger meget nær opptil skårene fra Sct. Ibs i Roskilde og fra Næstved. Det er dermed sannsynlig at våre Østersjø-skår er produsert på Sjælland (Conradsen 1985).

Foruten keramikken er det i det arkeologiske materialet bare kleberkarene som direkte kan forbindes med områder utenfor Telemark. Det er lite som tyder på at de få kleberstensbruddene i Telemark (Tinn) har hatt særlig betydning i det tidsrommet vi har for oss, og dette bekreftes av at materialet fra Skien er meget lite. Det er funnet fire fragmenter, et fra over den yngste flettverksfasen og tre fra tømmerfasene. De tre yngste fragmentene er alle deler av enkle bolleformete kar som er vanlige over hele landet både i vikingtid og middelalder (Myrvoll Lossius 1977). Det fjerde og eldste tilhører en kartype med utbredelse begrenset til Oslofjorden, med tyngdepunkt i Østfold/Akershus, men med distribusjon også til Vestfold. Enkelte fragmenter er også funnet i middelaldersentra på Vestlandet. Typen har vært assosiert med de store kleberbruddene i Akershus og kjennes fra overgangen vikingtid/middelalder av (Myrvoll Lossius 1979).

Utover disse to funngruppene er det ikke noen gjenstander i det arkeologiske materiale som direkte kan settes i forbindelse med andre områder. Utformingen og typeutvalget innen f.eks. sko og kammer viser imidlertid at man på stedet har fulgt de nord-europeiske tradisjonene og da begge gjenstandsgruppene har vært produsert i Skien, kan de dermed brukes som indirekte belegg for kontakt med andre vikingtids- og middelalder-sentra. Det samme kan man si om de bygningstypene som er representert, spesielt i de eldste bygningsfasene. Flettverksbygninger med samme konstruksjon som de i Skien er kjent fra blant annet vikingtids- og tidlige middelaldersentra som Dublin (Murray 1981), Hedeby (Schietzel 1969) og Sigtuna (Arbmann 1926; Rudbeck & Svensson 1984), derimot foreløpig ikke fra Norge, men dette kan skyldes bevaringsforholdene eller manglende arkeologisk aktivitet. Tømmerbygningene fra de yngste fasene tilsvarer helt bebyggelsen i andre middelalderbyer i Norge.

① Flettverksfasene

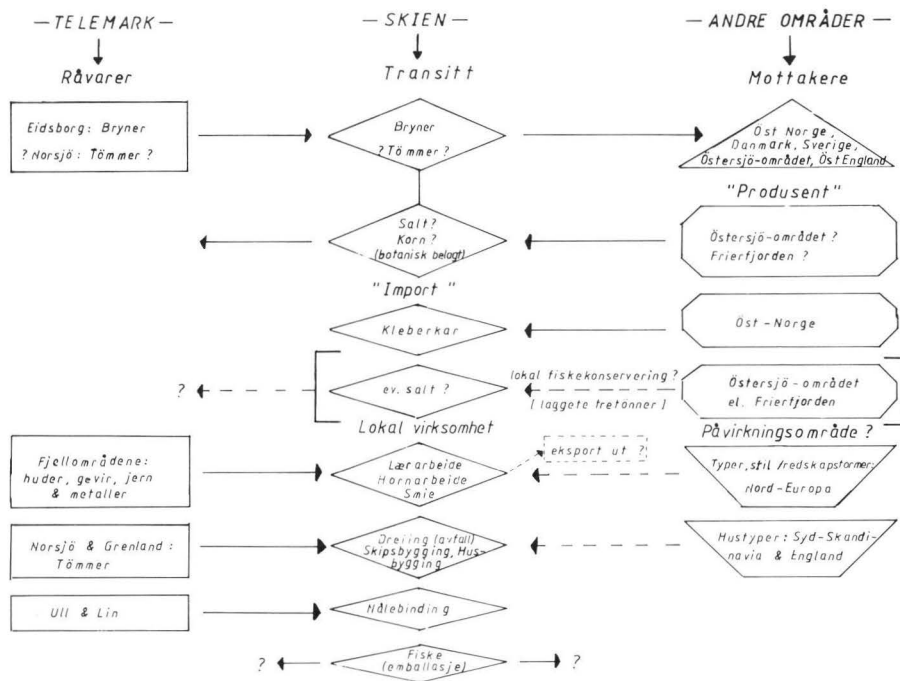

Fig. 8. Skien, flettverksfasene — virksomheter og kontaktområder antydnet ved det arkeologiske materialet.

For å komme videre med kartleggingen av Skiens og Telemarks forhold til andre områder må vi derfor gå utenfor utgravningen i Skien, se om Telemark er representert i andre land og omvendt — om fremmed materiale forekommer i Telemark. Før vi gjør det, skal vi imidlertid sammenfatte de opplysningene vi hittil har fått om Skien og forholdet til omverdenen.

Vi har sett at det arkeologiske gjenstandsmaterialet allerede i flettverksfasene (fig. 8) antyder lokale virksomheter avhengig av tilførte råvarer som alle kan skaffes i Telemark. Fjellområdene har med huder, gevir og jern gitt råstoff til lær- og hornarbeide og til smedvirksomhet. Tømmer fra Norsjø-distriktet og de øvrige delene av Grenland har vært benyttet bl.an. til båtbygging, diverse arbeider i tre — f.eks. dreining — og har naturligvis også delvis vært brukt som materiale til stedets bygninger. Bein-nåler forteller at man har hatt ull fra fjellbygdene og lin fra Grenland. I tillegg har man drevet fiske på stedet, og restene av tønne-staver, bunner og lokk kan muligens fortelle om konservering og oppbevaring eller frakt av fisken? De mange brynene er kommet til Skien fra Eidsborg og er tolket som transittvare. Hvor de skulle videre, skal jeg komme tilbake til. Det samme gjelder handel med tømmer som muligens kan føres tilbake til denne perioden.

Utenfra — det vil si utenfor Telemark — har man fått kleberkar fra Østlands-området, muligens også salt enten fra Frierfjorden eller fra andre land, indirekte belagt ved tønner og en mulig fiske-konservering. Dessuten viser gjenstandsmaterialets typer og dekor samt hustypene at man har hatt forbindelse med periodens nord-europeiske kulturområde.

② Tømmerfasene

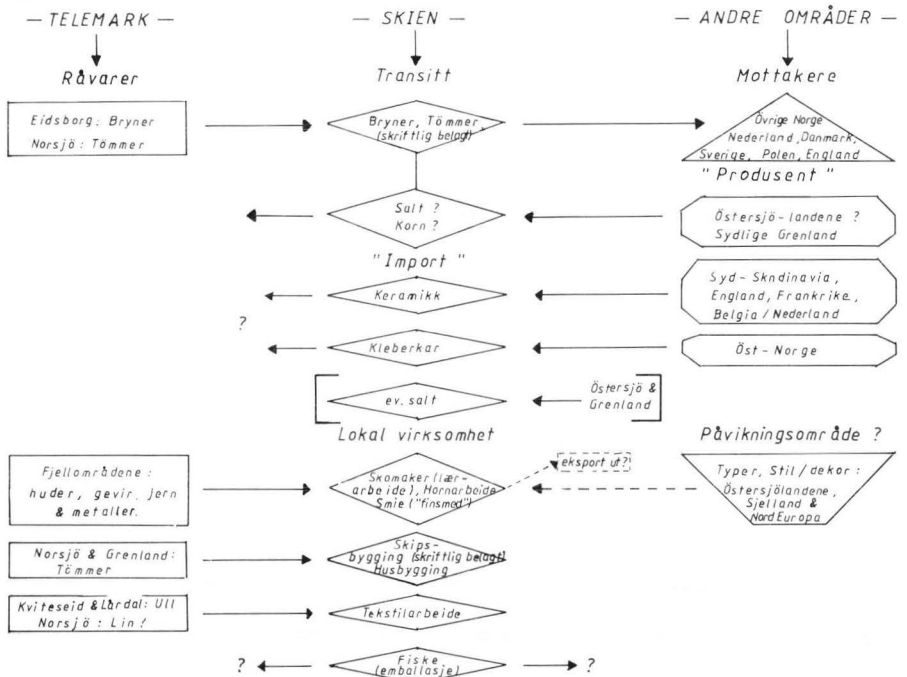

Fig. 9. Skien, tømmerfasene — virksomheter og kontakter.

Går man over til de yngre tømmerfasene (fig. 9) er kontaktbildet det samme, men blant annet innslaget av keramikk gjør at vi nå kan skille ut noen av de landene i Europa man har hatt forbindelse med. Materialet viser også at virksomhetene i Skien har større omfang og finner sted i et tydeligvis organisert samfunn. Bakgrunnen for denne utviklingen må spores i forholdet mellom Telemark og utenverdenen, i spredning og etterspørsel av Telemarks overskuddsprodukter, og vi skal derfor se litt nærmere på dette forholdet.

Eldre jernalders bosetning i Telemark er begrenset til Grenland og konsentrert om de beste jordbruksarealene med god kontakt til ferdsselsveiene elv og sjø. Innenfor folkevandringstid fremstår området som en kulturell enhet, hvor de viktigste kontakter (ut fra gravmaterialet) synes å være rettet mot det sydlige Vestfold, Danmark og det sydlige Østersjøområdet. En serie skjelettgraver (fig. 10) med gull og sølvsaker dokumenterer rikdom nettopp i bygdene konsentrert om utløpet av Telemarkvassdraget med Fierfjorden og sentrale bygder ved Norsjø. Grenland i denne perioden har vært tolket som et maktsentrum beskyttet av en serie bygdeborger langs de viktigste ferdsselsveiene, og med havner som kan ha fungert som en slags "handelsplasser" hvor impulsene kom utenfra og luksusvarer ble distribuert videre. Som innfallsport til Grenland har vært nevnt mulige havner i søndre Vestfold, i Eidanger eller i bunnen av Frierfjorden (Munch 1962).

Øvre Telemarks dalfører er blitt bosatt mot slutten av folkevandringstid og i yngre jernalder, områdene med best jordbruksland først, senere ble bosetningen utvidet etterhvert som utnytting av de øvrige naturressursene kom igang. Den

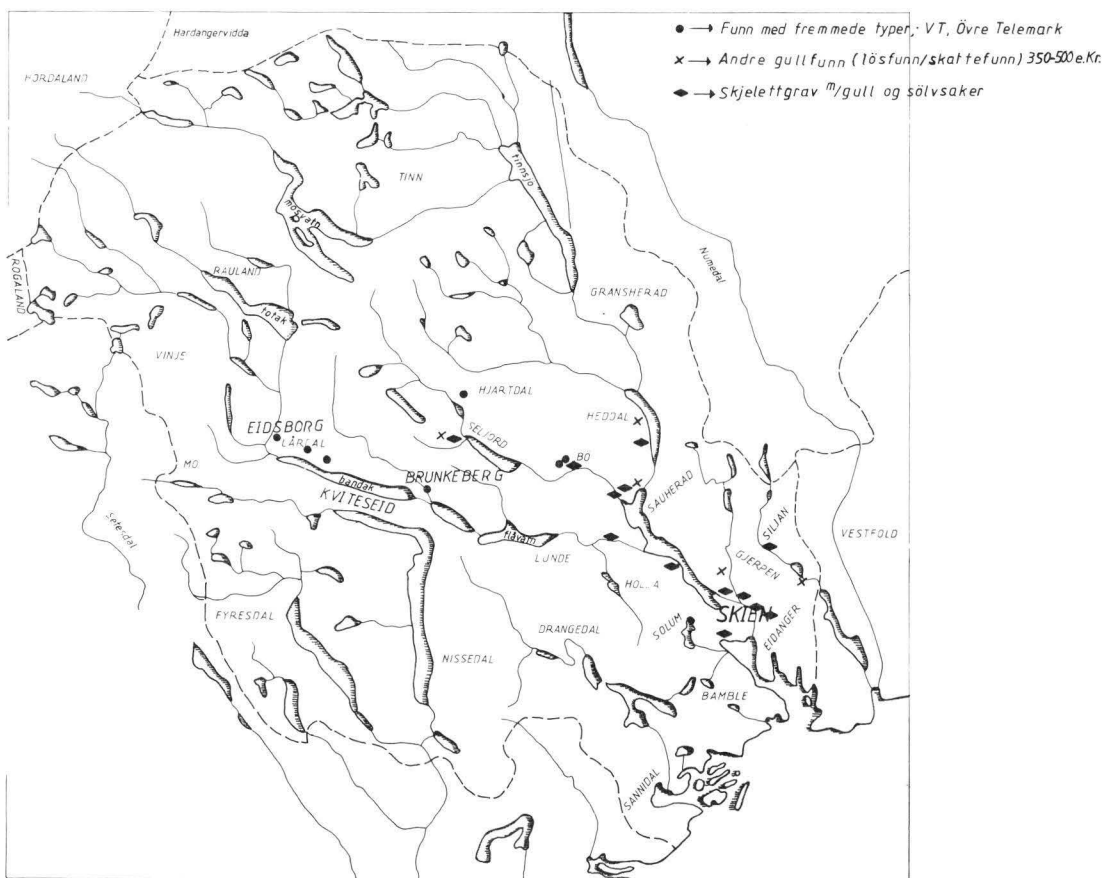

Fig. 10. Telemark — funn som viser fremmede kontakter i jernalder.

spesialiseringen som dette etterhvert medførte, slik vi blant annet ser det illustrert ved Møsvatn, må ha resultert i øket kontakt med Grenland og havnene i kystbygdene, og dermed en viss forbindelse til andre land og distrikter.

Ut fra en oversikt over funnmaterialet i Øvre Telemark fra 1969 (Kaland 1969) kan man plukke ut et par gjenstander som klart viser denne kontakten med andre områder (fig. 10). Det gjelder funn av en trefliket spenne i gravfunn fra Gatuholt, Kviteseid, datert 2. del av 9. århundre, forøvrig finnes også et liknende eksemplar fra Bø (innenfor Grenland), av en type ellers kjent fra Birka og Hedeby. Fra Groven i Eidsborg, Lårdal, finnes en remspenne hvor man også har paralleller fra Birka; på Bjåland i Lårdal har man et beslag antagelig fra et irsk relikvieskrin, og til slutt kan nevnes et gravfunn fra Skjelbreid, også Lårdal, hvor man blant annet har et stykke tekstil tolket som "frisisk klede".

Foruten disse funnene skal nevnes et fragment fra en Berdalspenne fra Bø (Brinch Madsen 1984) som man har paralleller til flere steder i Danmark, Hedeby og Birka, og som det er funnet støpeformer til i Ribe datert 8. århundre. Et tilsvarende funn er en trefliket spenne fra Flatdal hvor man har paralleller i Danmark, Skåne og Birka og støpeformfragmenter i Hedeby (Capelle 1970). For

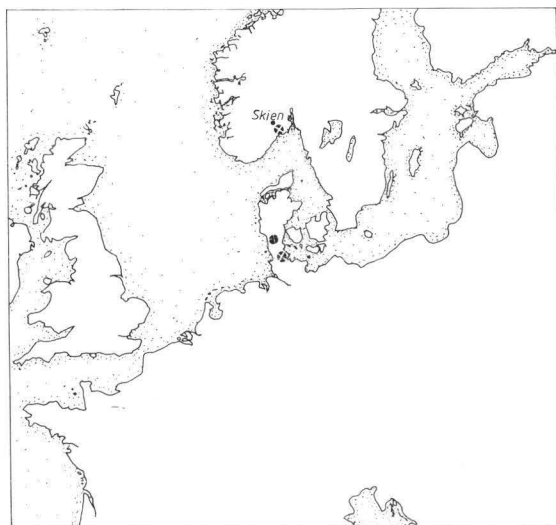

Fig. 11. Funn af Eidsborg-bryner eldre enn 900 e.Kr.

alle de nevnte spennene gjelder at de ikke nødvendigvis dokumenterer direkte kontakt, men en tilknytning til vikingtidens nord-europeiske handelsverden, enten i form av vareutveksling eller ved omreisende håndverkere, slik funnene fra Ribe gjerne tolkes. Slike håndverkere kan ha produsert sine varer på markeder og stevner, av råvarer de skaffet seg på stedet, men i mønstre og typer de tok med fra distrikt til distrikt (Ambrosiani 1981; Brinch Madsen 1984). På denne måten kan den store spredningen av enkelte spennetyper forklares, og de spennene vi har nevnt fra Telemark kan være et resultat av slik virksomhet. — Det samme kan forøvrig være tilfelle med både kammene og skomaterialet fra Skien.

De funnene vi har i Telemark som viser en viss form for utenlandskontakt, er konsentrert om Lårdal (Eidsborg) og Seljord/Bø, og de kontaktene som antydes er til vikingtidens kjente handelssentra Hedeby, Birka og Ribe, samt deres "omland". Det er nærliggende å anta at områdene i Telemark hadde overskuddsprodukter som gjorde en forbindelse til andre handelssentra nødvendig, og vi har alt nevnt brynesteinsbruddene i Eidsborg som en av Telemarks storindustrier. Kontakt over land mellom Seljord og Kviteseid har vært enkel, men Seljord ligger også sentralt til i forhold til jernvinneområdet ved Møsvatn — og det er nok her å minne om smedgraven ved Bygland i Morgedal. Om noen av Telemarks produkter kan identifiseres utenfor fylket, og spesielt i forbindelse med de kontaktområdene som er representert i Telemark, vil vi kunne få et inntrykk av hvor viktig denne kontakten har vært, om spennene i Telemark er et resultat av sporadiske forbindelser, enkeltreiser og tilfeldige håndverkerbesøk, eller om man virkelig her har indikasjoner på en systematisk og vedvarende kontakt — regulær handelsforbindelse. Av de produktene som er nevnt, er jern foreløpig vanskelig å spore opp, men det er gjort et arbeide med brynestein fra Eidsborg som gjør det mulig å påvise et produkt fra Telemark i andre områder. Vi skal se litt nærmere på resultatene av dette.

De eldste Eidsborg-brynene (fig. 11) er funnet i skipsvraket fra Klåstad, i Kau-

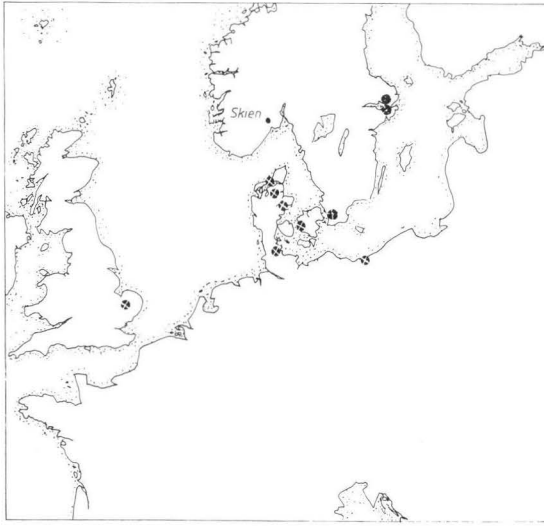

Fig. 12. Funn av Eidsborg-bryner datert 900—1100 e.Kr.

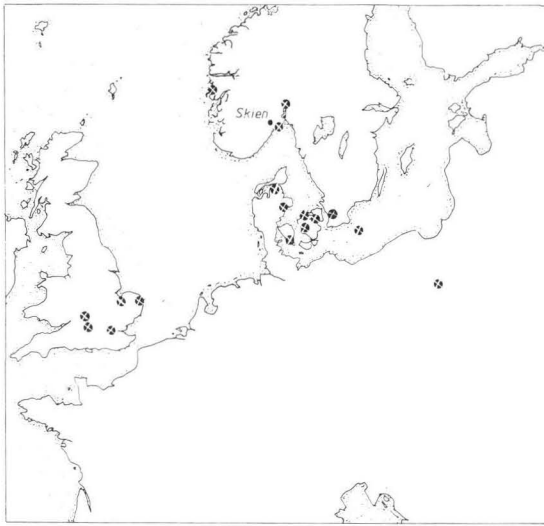

Fig. 13. Funn av Eidsborg-bryner fra tidsrommet 1100—1400 e.Kr.

pang, Ribe og Hedeby's sydlige bosetning, alle datert før 900-tallet. I perioden 900—1100 (fig. 12) kommer i tillegg flere funnsteder i Danmark, som Århus, Fyrkat, Aggersborg, Trelleborg og Gamle Lejre inn, dessuten Hedeby's hovedbosetning, Birka, Lund og Sigtuna i Sverige, Wollin i Polen og Thetford i England. Telemarksbrynene er med andre ord representert i alle vikingtidens kjente handelssentra i Norden, med unntak av havnen Paviken på Gotland. Riktignok dominerer de ikke brynematerialet, men utgjør over alt ca. 1/3—1/4 av brynefunnene, og er følgelig godt representert. Følger man utviklingen videre i middelalder (fig. 13) vil man nå finne Eidsborg-bryner distribuert til alle de større byene i Norge,

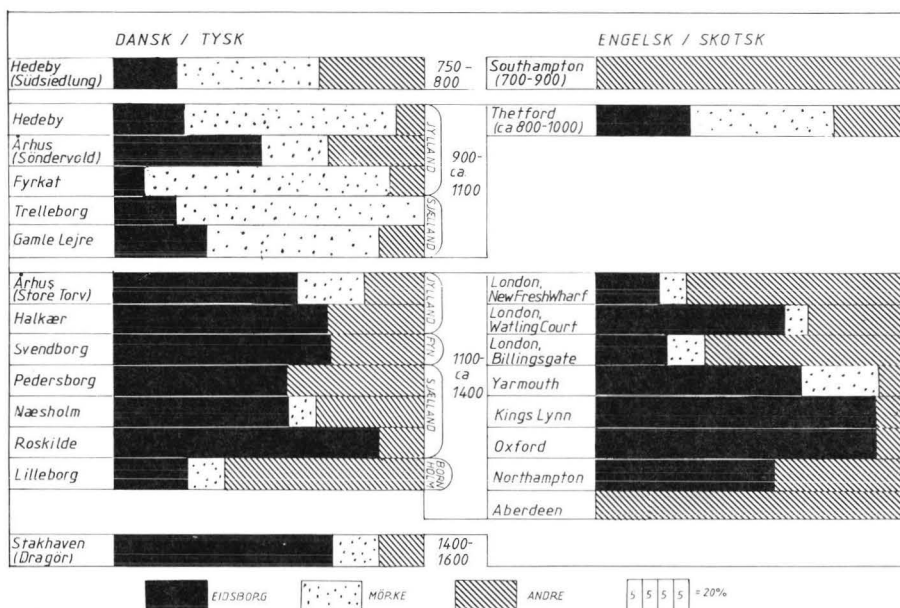

Fig. 14. Sammensetningen av brynematerialet fra utgravninger i Danmark og Storbritannia.

i Danmark, i Østersjø-området, blant annet på Bornholm, i Lund og i det indre av Polen, samt i England. Funnsammensetningen på disse stedene (fig. 14) tyder på at Eidsborgsteinen fullstendig overtok markedet både i Danmark og Øst-England, mens de i Østersjø-området utgjør ca. 1/5 av materialet (Myrvoll 1985).

Vi ser altså en utvikling av Telemarks forbindelser med omverdenen fra en begrenset kontakt med de mer nærliggende havnene før 1000-tallet hvor Eidsborgsteinen utgjør en mindre del av det samlede brynematerialet, til en fullstendig overtakelse av markedet og utvidelse av kontaktområdet utenfor Norden i middelalderens første del. Dette oppsvinget i bryne-distribusjonen faller sammen med tømmerfasene i Skien, og det området som dekkes korresponderer med de kontaktene vi kunne påvise utfra funnmaterialet i Skien — spesielt Syd-Skandinavia og England.

* * *

Elvenes rolle som ferdselsveier i Telemark er allerede nevnt, men vi skal se litt på hva elvetransporten innebar og hvilket arbeide som lå bak det vi kan lese ut av våre distribusjonskart og teorier om kontakter. Vi skal følge brynesteinen.

Brynene ble brutt i fjellet ved Eidsborg og fraktet nedover fjellsiden til Lastein ved Bandak (fig. 15). Her ble den lastet (derav navnet) over på båter og rodd nedover sjøen Bandak til Roeid, en strekning på ca. 25 km. Fra Roeid til Kviteseid gikk strømmen før stri — det heter da også Straumane — og man måtte vise stor forsiktighet for å komme vel ned til sundet ved Kviteseidvatnet. Ved dette sundet ligger prestegården i dag med Kviteseid gamle kirke, opprinnelig en middelaldergård med steinkirke fra 1100-tallet, med spesielt sentral beliggenhet i forhold til ferdselen. Den egentlige hovedbygden Kviteseid ligger inne i Sundkilen, på det beste jordbrukslandet, men gården med kirken — den senere prestegården —

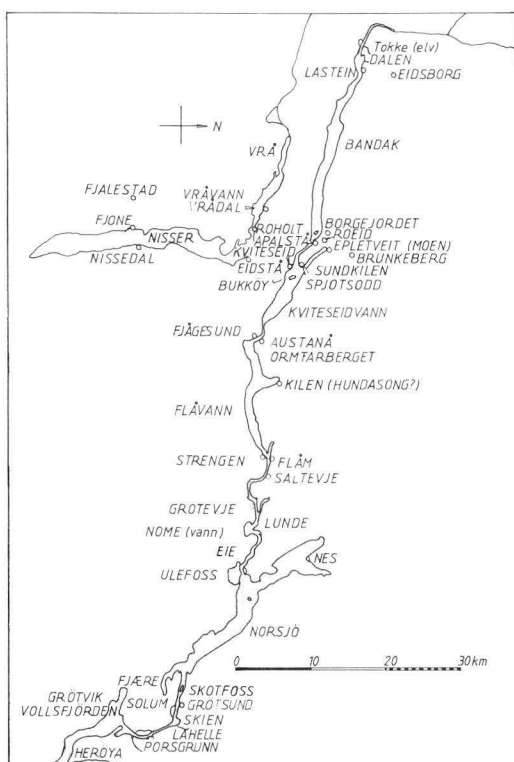

Fig. 15. Brynestein-ruten fra Eidsborg til kysten. (Etter Tveitane 1981.)

var uten tvil bygdens viktigste og rikeste på tross av mindre land. Brynene ble rodd videre ned Kviteidvatn til Fjågesund, "det vennlige sundet", så rundet man Ormfarberget — egentlig Omfarberget — ned til Flåvatn. Ved Saltevje ble brynene lastet om og fraktet på en bakkete strekning over land forbi fossene til Grotevje — to stedsnavn som kan forbindes med brynetransporten, nemlig om-lasting av bryner på nedtur og salt hjemover. Brynene ble så sendt videre med båt på Norsjø til oppsiden av Skotfoss hvor man så hadde to mulige ruter — enten over land ned til Grøtvik og Frierfjorden, eller forbi fossen til Grøtsund og så videre til Skien (Tveitane 1981). Produksjon og transport av brynestein har med andre ord krevd organisering og mange personer var involvert i arbeidet.

Frakten ut fra Skien har sannsynligvis fulgt den reiseruten Ottar beskrev på 800-tallet (Crumlin-Pedersen 1983), men har ikke nødvendigvis gått innom Kaupang. Markeder besøkt av nordmenn f.eks. på Sjælland er også velkjente fra skriftlige kilder (Crumlin-Pedersen 1978), i områder som faller godt sammen med distribusjonen av Eidsborg-bryner, f.eks. det antatte Haløre ved Lynæs og havner ved Roskilde. Et alternativ til Ottars rute kan være en seilas langs den jyske vestkyst, hvor funn bl.an. av Berdalspenner antyder lokale markeds plasser i vikingtid (Brinch Madsen & Nielsen 1983), forøvrig i områder hvor man har løsfunn av Eidsborgbryner.

Forbindelsen til Østersjø-landene og England er oppgjennom middelalderen dokumentert ved skriftlige kilder (Falck Muus 1920) og i 1401 hører vi at inn-

byggere av Wismar og Rostock tok et skip i Langesund tilhørende John Hughson av Yarmouth, lastet med oksehuder, sauskind, smør, master, sperrer, bord, brynestein og pelsverk (DN XIX s. 833 ff; Lund-Tangen 1977), med andre ord brynestein, trelast, fangst- og jordbruksprodukter, de samme produktene vi får en antydning om i det arkeologiske materialet i Skien fra de eldste til de yngste fasene.

Og det bringer oss tilbake til utgangspunktet, nemlig utgravningene i Skien. Den største funngruppen var bryneemner, tolket som transittvare, og vi har nå sett at brynestein fra Øvre Telemark, fra Eidsborg, har vært sendt ut først til Syd-Skandinavia i vikingtid, senere over hele Nord-Europa. De eldste brynene er datert før 900, i vikingtidens siste del har distribusjonen av bryner fått et oppsving og i høymiddelalder er de omtrent enerådende på markedet. Med Skiens beliggenhet og funnene i tankene er det nærliggende å kople stedets utvikling sammen med brynehandelen, med flettverksfasene som representant for den begynnende handelen, tømmerfasene som illustrasjon på det samfunn som ble bygget opp på grunnlaget fra denne transittvaren. Byprivilegiene fra 1358 ga Skiens borgere rett til å handle med bryner og andre varer *etter gammel sedvane*. Det innebar en stadfesting av Skiens rolle som møteplass mellom innlandet Telemark og andre områder, og som utskipingshavn for Telemarks overskuddsprodukter, først og fremst brynestein.

L i t t e r a t u r

- Ambrosiani, K., 1981. *Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the light of finds from Birka and Ribe*. Stockholm Studies in Archaeology 2, Stockholm.
- Arbmann, H., 1926. Bidrag til kannedomen om det äldsta Sigtuna. *Fornvännen* 21.
- Brinch Madsen, H., 1984. Metal Casting. Techniques, Production and Workshops. i M. Bencard (ed.): *Ribe Excavations 1970—76. vol. 2*.
- Brinch Madsen og Nielsen, L. Chr., 1983. Norre Vosborg. En kvindegrov fra ældre vikingtid. *KUML* 1982/83.
- Capelle, T., 1970. Metallschmuck und Gussformen aus Haithabu (Ausgrabung 1963—1964). *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 4*. Schleswig.
- Christensen, A.E., 1978. Klåstadskipet. *Naturen* nr. 2, 1978. Bergen.
- Coll, A.L., 1900. *Skiensfjordens industri*. Kristiania.
- Conradsen, K., 1985. Comparison of Norwegian and Zealandic Pottery. Some preliminary statistical results (Upubl. rapport).
- Crumlin-Pedersen, O., 1978. Søvejen til Roskilde. *Historisk Årbog for Roskilde Amt*.
- Crumlin-Pedersen, O., 1983. Skibe, sejlads og ruter hos Ottar og Wulfstan. i *Ottar og Wulfstan, to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*. Vikingskipshallen i Roskilde 1983.
- DN = Diplomatarium Norvegicum
- Falck-Muus, R., 1920. Brynesteinsindustrien i Telemarken. *Norges Geologiske Undersøkelser nr. 87. Årbok for 1920 og 1921*. Kristiania 1922.
- Kaland, S. H-H., 1969. Studier i Øvre Telemarks Vikingtid. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok*.
- Lund-Tangen, J., 1977. *Fra Langesunds historie*. Brevik.
- Martens, I., 1972. Møsstrand i Telemark — en jernproduserende fjellbygd før svartedauen. *Viking* 36.
- Martens, I., 1982. Recent Investigations of Iron Production in Viking Age Norway. *Norwegian Archaeological Review vol. 15 nr. 1—2*.
- Mitchel, J.G., Askvik, H. og Resi, H.G., 1984. Potassium Argon Ages of Schist Honestones from the Viking Age Sites at Kaupang (Norway), Aggersborg (Danmark), Hedeby (West Germany) and Wollin (Poland), and their Archaeological Implications. *Journal of Archaeological Science* 1984, 11.

- Munch, J.S., 1962. Borg og bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok*.
- Murray, H., 1981. Houses and other structures from the Dublin excavations, 1962—1976; a summary. *Proceedings of the Eighth Viking Congress, Århus 1977*. Odense University Press 1981.
- Myrvoll, S., 1982a. Fra Skiens havneområde i middelalderen. *Riksantikvarens Rapporter 4*.
- Myrvoll, S., 1982b. Excavations in the town of Skien, Telemark, Norway. *PACT Journals 7*.
- Myrvoll, S., 1982c. Keramikken fra Handelstorgets middelalderlag — Skien 1979. *Hikuin 8*.
- Myrvoll, S., 1983. The town of Skien, Norway — development from marketplace to medieval town in the 12th. and 13th century. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, bd. 7*.
- Myrvoll, S., 1984. Trade in Telemark and the Earliest Settlement in Skien. *Offa* bd. 41.
- Myrvoll, S., 1985. The Trade in Eidsborg Hones over Skien in the Medieval Period. *Iskos* nr. 5.
- Myrvoll Lossius, S., 1977. Kleberkarmaterialet fra Borgund, Sunnmøre. *Arkeologiske avhandlinger fra Historisk museum, Universitetet i Bergen*, no. 1.
- Myrvoll Lossius, S., 1979. Klebermaterialet. i *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo. bd. 2. Feltene Oslogate 3 og 7. Øvre Ervik*.
- Resi, H.G., 1982. *Die Wetz- und Schleifsteine aus Haithabu*. Stensil, Universitetsbiblioteket i Bergen.
- Rudbeck, G. og Svensson, K., 1984. 900-tal i Sigtuna? *Kulturminnesvård* nr. 1. 1984.
- Schietzel, K., 1969. Die archäologischen Befunde der Ausgrabung Haithabu 1963—1964. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 1*. Schleswig.
- Seierstad, I., 1958. *Skiens historie I*. 1184—1814. Skien.
- Tveitane, M., 1981. *Kviteseid — Eidsborg*. Heimen 1981. XVIII.

Diskussion

K. Carlsson: Hur har Du gjort dom här analyserna för att fastställa var brynstenen kommer ifrån och vilka områden som har ingått i den här undersökningen Du har gjort? Jag har jobbat på västkusten i Sverige — framförallt i Lödöse —, och jag saknar den orten plus flere andra på kartan.

S. Myrvoll: Brynstensundersökningarna kommer mer detaljerat publicerat i nästa nummer av *Iskos* (nr 5), och därför är det inte detaljer här. Den markering som jag hade på dessa kartor, de markerar mer generellt områden var man har haft brynsten, och jag har inte haft anledning till att gå igenom samtliga fyndområden varken i Sverige, Danmark eller England. Jag har fått gjort . . . isotopanalyser vid Geologisk Museum i Oslo, och det innebär ju bl.a. en slags datering av fjället där brynstenarna har tagits ut. De är helt entydiga när det gäller en bestämmelse av Eidsborg som ursprungsställe. Jag har haft prov från brynena, jag har provat från Skien och från prov tagna från daterade lokaliteter i vad man kan kalla representativa områden i Danmark och i England. Grunden till att jag har valt Danmark och England är att jag i huvudsak har koncentrerat mig på kontakterna mellan Danmark och Telemark. Jag har emellertid också sett på materialet bl.a. från Birka och Lund samt från Sigtuna, och dessutom har jag senast i detalj gått igenom hela materialet från Ribe.

L. Redin: I detta sammanhang berörs en fråga som har ett allmänt intresse utöver det så enkla som en brynsten. Det är frågan om hur man skall se en tidig bosättning på en plats som vi senare kan identifiera från ett stadssammanhang. Det är problem som vi möter i väldigt stor utsträckning i medeltidsstäder. I det sammanhanget skulle jag vilja ha ett litet förtydligande: — hur förekommer brynena i de tidigare nivåerna? Du har ett antal aktiviteter som Du vill föra till annan verksamhet än agrar verksamhet. Om jag minns rätt så handlar det om fiske, om någon järnhantering, där fanns skomaterial och annat sådant, och jag skulle vilja fråga: — vad i detta är det som egentligen skiljer det från en verksamhet som skulle vara normal för en bosättning intill en strand, om vi inte hade haft den kopplad till en omfattande fjärrhandel?

S. Myrvoll: Du kan inte plocka enstaka ting i materialet och se att det och det skiljer sig ut; det är hela sammansättningen som är betydelsefull. Det är helt naturligt, att man ögonblickligen börjar se på hamnen och belägenheten som något som har haft betydelse för varför bosättningen ligger där. Bosättningen är i slutet av äldre järnålder koncentrerad till ett område längre ner, som har ett bättre jordbruksland och ursprungligen antagligen gårdsbebyggelse, men inte någon god hamn. Där har man emellertid till stor del gravhögar och dylika ting. Under vikingatiden kan gravfält och gravdossammansättningen tala om att Skien-området växer i betydelse och att det blir ett viktigt område.

Detta är saker som tyder på att bosättningens tyngdpunkt förflyttas ackurat på denna tidpunkt, och det faller samman med vissa aktiviteter i Telemark-området som tyder på att man har fått ett större sammanhang i det hela.

F. Herschend: Är det möjligen så, att skattfynd från vikingatid saknas runt Skien?

S. Myrvoll: Det är ohyggligt få skattfynd i Telemark på det hela taget.